

Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku. Wyd. A. Jablonowski. – T. V. - Warszawa, 1877; 26. Zrydła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym i historycznym. Wyd. A. Pawinski i A. Jablonowski. – T. XIX. – Warszawa, 1889; 27. Там само. - С. 12, 30, 179, 230-237, 241, 242.

М.В. Стопчак

АГРАРНА ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

В умовах сучасної України аграрна проблема, як і в роки Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр., продовжує стояти на порядку денному, не знаходячи належного теоретичного обґрунтування і ефективного практичного розв'язання. Різновекторні політичні сили ведуть гостру ідеологічну боротьбу з питання про шляхи розв'язання аграрної проблеми, особливо такого її аспекту як власність на землю. Свідченням цього є жорсткі баталії у Верховній Раді України, які завершилися рішенням продовжити мораторій на продаж землі в державі до 2008 р.

Визначаючи шляхи розв'язання цієї важливої проблеми, сучасним керівникам України не слід нехтувати досвідом її вирішення (нехай і не зовсім вдалим) у попередні історичні періоди, зокрема у період Директорії УНР. Адже невдача Директорії у розв'язанні аграрної проблеми, на думку багатьох істориків, в значній мірі зумовила загальну поразку Української революції. Врахування досвіду Директорії у реформуванні аграрної сфери допоможе не лише зрозуміти багато аспектів національної і соціальної боротьби українського народу в революційну добу 1917-1920 рр., а й уникнути небажаних прорахунків.

Розв'язання цього завдання потребує глибокого комплексного аналізу всього наукового доробку української історіографії з досліджуваної проблеми. Лише такий аналіз дасть змогу з'ясувати ступінь вивчення, тенденції дослідження, шляхи розв'язання даної проблеми літературою різних історіографічних напрямків, створить можливість виходу на нові концептуальні висновки, що стосуються практики аграрних перетворень в добу Директорії, дозволить окреслити коло питань для подальшої наукової розробки цієї проблеми.

Слід зазначити, що аграрна тематика періоду визвольних змагань 1917-1920 рр., в т.ч. і доби Директорії, була предметом вивчення науковців як радянських, так і зарубіжних. Проте їхній історіографічний доробок з досліджуваної проблеми незначний. Історіографічні праці радянських істориків з'являються лише в 40-х-50-х рр. ХХ ст. і обчислюється одиницями. Серед них можна назвати лише монографію М. Рубача¹, у якій дається авторське бачення стану дослідження проблеми перетворення аграрних відносин в Україні його попередниками, та дисертаційне дослідження Ю.Гамрецького², виконане у дусі пануючої тоді комуністичної ідеології. Один з розділів дисертації містив у собі конкретні аспекти вивчення селянського руху в період Директорії.

У 70-х-80-х рр. ХХ ст. історіографія досліджуваної проблеми розглядалась у відповідних розділах праць таких радянських істориків як Р.Лях, П. Теличук, І.Хміль, В.Верстюк.³ Зрозуміло, що автори не могли вийти за рамки існуючих ідеологічних стереотипів, але проведені ними історіографічні узагальнення сприяли більш глибокому дослідженню проблеми розв'язання аграрного питання на різних етапах Української революції 1917-1920 рр., в т.ч. і в добу Директорії УНР.

Практично відсутні серйозні праці історіографічного характеру з досліджуваної проблеми серед істориків української діаспори. Як виняток, можна назвати працю Д.Гирського „Дивні спроби виправдовування антидержавної політики”,⁴ у якій автор, спираючись на праці колишніх політичних лідерів Української революції, а згодом і її перших істориків – В.Винниченка, В.Андрієвського, М.Шаловала, І.Христюка, Д.Дорошенка та ін., охарактеризував їх погляди на роль селянства у розбудові української державності.

З проголошенням незалежності України українські історики отримали можливість неупередженого дослідження історії Української революції, в т.ч. і такого важливого її

аспекту як розв'язання аграрного питання. З'явилися монографічні дослідження В.Марочка, П.Захарченка, В.Солдатенка,⁵ у яких автори, висвітлюючи тему аграрної реформи в роки революції, зупинились на історіографічних моментах проблеми. Стану дослідження проблеми реформування аграрного сектора також торкаються у своїх статтях такі автори як С.Сусоров, Я.Малик, В.Лозовий, І.Кудлай.⁶ Зокрема В.Лозовий у статті „Аграрна політика Директорії УНР” наголосив на загалом слабкому дослідженні земельної політики Директорії УНР як істориками діаспори, так і вітчизняними фахівцями.⁷ Певною мірою висвітлюють досліджувану тему у історіографічних оглядах до своїх кандидатських та докторських дисертацій такі автори як В.Лозовий, В.Яблонський, Н.Земзюліна, Н.Ковальова, Р.Васковський, В.Капелюшний.⁸

Вищеозначені історіографічні дослідження сприяли поглибленню вивчення змісту, сутності, причин загострення земельного питання в добу Директорії, але їх автори не ставили завдання проаналізувати всю історичну спадщину з проблеми аграрної політики Директорії. Комплексний і сюжетний аналіз як діаспорної, так і вітчизняної історіографії з даної проблеми на сьогодні в історичній науці відсутній.

Актуальність даної теми та її недостатня дослідженість в історичній науці зумовили спробу автора проаналізувати історіографію діяльності Директорії УНР по розв'язанню аграрної проблеми.

Враховуючи багатогранність даної проблеми, необхідність для її повного висвітлення кількох публікацій, автор обмежився у представленій статті лише аналізом довоєнної української історіографії аграрної політики Директорії.

Слід зазначити, що досліджувана проблема знайшла певне відображення у працях як радянських, так і діаспорних істориків.

Радянська історична наука протягом більш ніж 70-річного її існування присвятила аграрно-селянському питанню значний масив літератури, але переважна її частина припадає на повоєнний період. В процесі розвитку радянської історіографії з досліджуваної проблеми можна виділити декілька етапів. Перший з них охоплює 20-і –початок 30-х років ХХ ст., коли радянські історики могли більш-менш об'єктивно досліджувати події Української революції 1917-1920 рр., в т.ч. і доби Директорії. Правда, більшість праць цього етапу написані з позицій більшовицької ідеології, носять узагальнюючий характер, аграрна проблема в них розглядається в контексті широкого кола питань політичної та соціально-економічної історії Української революції. Спеціальні ж праці, присвячені аналізу аграрної політики українських урядів в роки революції, в цей період відсутні. Лише окремі її аспекти переважно економіко-статистичного характеру висвітлені у працях В.Якиманського, В.Качинського, Т.Каретнікової.⁹

Другий етап припадає на 30-ті – середину 50-х рр. ХХ ст., коли радянські історики практично припиняють досліджувати аграрну політику українських урядів в роки Української революції. Виходячи з партійних настанов про непотрібність вивчення історії збанкрутілих нерадянських режимів, радянська історична наука зосереджується головним чином на проблемах революційного руху українського селянства, тактики більшовиків за привернення селянських мас на бік радянської влади. Аграрна політика Директорії якщо і згадується, то лише в контексті дослідження вищезазначених проблем і характеризується як виключно ворожа селянству.

В цілому, українські радянські історики довоєнного періоду не дали об'єктивного аналізу та оцінки аграрної політики Директорії УНР.

На відміну від радянської історичної науки, аграрна політика Директорії УНР та її урядів більш активно досліджувалась у довоєнний період у закордонній історіографії. Правда, вона була в основному представлена працями (переважно мемуарного характеру) безпосередніх учасників Української революції. Ці праці, незалежно від того, який політичний табір представляли їх автори, вирізняло загальне розуміння ролі селянства у розбудові української державності, а, отже, і необхідності вирішення найважливішої для селян проблеми – земельної. Найбільш чітко його висловив у своїй праці „На порозі нової

України" колишній голова Центральної Ради М.С.Грушевський: „...Як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі селянство зістанеться фундаментом, на котрім треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, плянам і замірам, котрі будуть іти проти нього...”¹⁰

Разом з тим, аналіз закордонної історіографії свідчить, що в оцінці аграрної політики українських урядів в роки Української революції, в т.ч. і доби Директорії, її представники не були єдиними, вони умовно репрезентували два підходи. Перший з них представлений працями прибічників загальнодемократичного шляху розв'язання аграрної проблеми – Д.Донцова, В.Липинського, В.Андрієвського, Д.Дорошенка та інших авторів. Зокрема у 1922 р. вийшла з друку праця Д.Донцова „Підстави нашої політики”, у якій автор зупиняється на кількох концептуальних питаннях аграрної політики українських урядів, в т.ч. і доби Директорії в роки Української революції: про соціальну природу селянства, його психологію, роль у розбудові української державності. На думку дослідника, Директорія, прийшовши до влади в значній мірі саме завдяки селянству, не розуміла його справжніх бажань і сподівань. „Вона ніяк не могла зрозуміти суті селянської революції в краю і мріяла про свій переворот”¹¹, - зазначає дослідник. Він звертає увагу на те, що соціалістичні партії, які визначали політику Директорії, дотримуючись соціалістичної ідеології, помилково вважали Українську революцію виключно соціалістичною, опертою на класову боротьбу, а кожного селянина – соціалістом за природою. Насправді ж селянство, в тому числі і бідне, далеке від соціалізму, стверджує дослідник: „Соціальні симпатії кожної верстви означаються не висотою її прибутків, тільки тим, звідки вони плывуть, їх природою...Селянин, що черпає свої прибутки з приватної власності, хоч якими б малими ці прибутки не були, лишиється прихильником засад приватної власності”¹². При цьому автор посилається на працю К.Каутського, який висміював тих економістів, які вважали, що бідний селянин має інші класові інтереси, ніж заможніші. „Малі капіталісти хочуть стати великими, а дрібні селяни – збільшити свою посілість. Це якраз їх мета, а не соціалістична суспільність”¹³ – цитує Д.Донцов німецького дослідника. Тому Д.Донцов робить категоричний висновок: „Не могла революція, яку зробило селянство, бути соціалістичною, навіть у своїх замірах. Не була вона нею і фактично”¹⁴.

Саме в нерозумінні діями соціалістичних партій УНР справжньої природи селянства, його намірів і вагань, бачить автор одну з головних причин невдачі державотворчих змагань українського народу 1917-1920 рр.: „...Ім соціалістам, не вдалося проводити масами через те, що боротьба на Україні прийняла не вимріяний ними фантастичний „класовий” характер, а такий, який і повинна була для кожного не сліпого прийняти, - характер расової, національної боротьби”¹⁵.

Розмірковуючи над майбутнім українського народу, що попав під владу більшовиків, автор закликає по-новому подивитись на селянство і його роль в розвитку української державності. Новий підхід, на думку Д.Донцова, передбачає, перш за все, розуміння того, що „... весь світогляд нашого селянства нічого спільного немає з так званою демократією”¹⁶, під якою він розуміє соціальну філософію більшовиків і соціалістів. Він наводить основні риси світогляду українського селянства: розвинена правова свідомість, готовність всякими способами боронити свої права, недовіра до готових ідеологій, ворожість всіляким „соціалізмам”, „пацифізмам” та „інтернаціоналізмам”. Ці риси вважає дослідник, споріднені і близькі світогляду європейців. „Свобода одиниці, виразно розвинена правова психіка і почуття особистої відповідальности, нахил до свободної кооперації, відраза до ідеалу егалітаризму – все це підстави, на яких тримається і досі європейська культура і з якими нічого спільного немає культура московська, ні ця „перелицьована”, яку хочуть в нас насадити симпатички Москви”¹⁷.

Разом з тим дослідник наголошує, що притаманна українському селянину своєрідна психологія зовсім не означає відсутності у нього почуття патріотизму. Автор підкреслює, що свій патріотизм український селянин в повній мірі виявив під час революції. „Зайва річ гадувати, скільки ми завдячуємо нашому селянству у боротьбі з білою і червоною Росією,

скільки завдячує йому вся Європа, яка колись змушена буде признати, що своє звільнення від варварів зі сходу, від большевизму, вона завдячує безприкладній відвазі та любові до рідного краю українського селянина”.¹⁸ І тому саме селянська верства, вважає дослідник, яка володіє такими якостями, об’єднуючи навколо себе інші верстви українського населення, що прагнуть незалежності, здатна сприйняти і втілити колективний ідеал української нації, ідеал державності. Завдання чітко сформулювати цей ідеал, донести його до широких верств українства, організувати його на боротьбу за незалежність автор покладає на свідому українську інтелігенцію. „Без цієї праці інтелігенції, - підкреслює автор, - без знайдення гасла, формули боротьби, лишиться вона боротьбою за відібрану худобу, або за сконфісковане збіжжя, так само, як без Леніна і прісних весь большевизм лишився б одною великою пугачовщиною”.¹⁹

Досить глибоко висвітлює проблему аграрних перетворень в роки Української революції В.Липинський, який у 1926 р. завершив написання свого фундаментального соціально-політичного трактату „Листи до братів-хліборобів”.

Вважаючи боротьбу за українську державність незавершеною, В.Липинський не лише аналізує причини поразки Української революції 1917-1920 рр., а й висловлює своє бачення шляхів відродження державності України. Червоною ниткою через його працю проходять тези „нації і держави”. Він вважав, що лише після постанови держави сформується українська нація, яка об’єднає всіх громадян України без різниці національної, соціальної, політичної та релігійної належності. Разом з тим автор підкреслює, що будувати державу потрібно, спираючись на власні внутрішні сили свого народу. „Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути”.²⁰ Відповідаючи на питання, з чого починати будівництво незалежної української держави, В.Липинський наголошує на необхідності виділення з-поміж українства найбільш авторитетної верстви, яка була б здатна об’єднати навколо себе „величезну більшість української етнографічної маси”.²¹ „Проблема зорганізування такої сильної і авторитетної групи, коло якої могла-б національно об’єднатись і політично зорганізуватись Українська Нація – це єсть основний проблем нашого національного і державного будівництва. Без теоретичного і практичного розв’язання цього проблему ніякі, навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією ані державою”.²²

Такою суспільною групою, вважає дослідник, може бути лише група, яка міцно зв’язана спільним економічним інтересом, має спільну традицію та спільну культуру й одну, що впливає зі спільного інтересу та спільної традиції і культури, ясну політичну лінію. В.Липинський бачив її у хліборобському класі, під яким він розумів групу родин, які посідають власну землю і на цій землі власною працею продукують хліб. „Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об’єднати нашу етнографічну масу, тобто, сотворити Українську Державу і Українську націю”,²³ - підкреслює автор. Між тим, хліборобський клас був внутрішньо послаблений сильними економічними, політичними і національними антагонізмами, і тому без їх усунення цей клас не зможе ефективно виконати роль об’єднуючої сили. В зв’язку з цим В.Липинський запропонував своє бачення шляхів ліквідації цих антагонізмів. Зокрема для подолання економічного антагонізму він запропонував своє бачення шляхів здійснення аграрної реформи в Україні. Її концепція базувалась на трьох принципах. Перший з них – збереження приватної власності на землю, якої хлібороб повинен мати стільки, скільки може завдяки своїй силі і здатності обробити, і на якій він повинен особисто хазяйнувати. „Тільки розв’язання аграрних антагонізмів на місцях і по принципу індивідуальному, а не в центрах по принципу егалітарному, оздоровить хліборобський клас, викине з нього всякі паразитарні та спекулянтські елементи; багатших хліборобів примусить бути потрібними й користними громадянами, а не кольтоністами „поміщиками” – у бідніших же хліборобів знищить землекрапство і зненависть до „панів” тоді, коли вони побачать, що з більшим посіданням землі звязані більші державні громадські й економічні обов’язки”.²⁴

Другий принцип – зміцнення хліборобського класу шляхом збільшення кількості середніх, економічно сильних селянських неподільних господарств. Третій принцип передбачав створення державою сприятливих умов для вигідного збуту хліборобським класом сільськогосподарської продукції. Здійснити таку аграрну реформу, як і взагалі організуватись і внутрішньо зміцнитись, хліборобський клас, на переконання В.Липинського зможе лише при гетьмансько-монархічній формі українського державного ладу.²⁵

Обґрунтовуючи власне бачення шляхів реформування аграрного сектору України, В.Липинський піддав критиці аграрну політику УСДРП та УПСР – провідних українських політичних партій в роки революції, в т.ч. і в період Директорії. Особливо гостро він критикував концепцію соціалізації землі, яку обстоювали українські есери. На його думку, засадничо неправильним є класовий принцип, покладений есерами в основу їхньої аграрної теорії. „Антагонізм між бідним і багатим хліборобом...”, – підкреслює дослідник, - не є антагонізм двох різних класів... Бідний хлібороб хоче мати більше землі, хоче стати багатим хліборобом; багатий хлібороб дбає, щоб йому землі своєї не втеряти. Але обидва вони хлібороби, обидва мають спільний економічний інтерес супроти інших консумуючих хліб класів, мають спільну традицію праці на власній землі та спільну ідеологію і спільну культуру з цієї традиції випливаючу”.²⁶ Тому цей антагонізм є внутрішньою справою самого хліборобського класу, а не боротьбою двох класів. Виходячи з цієї тези, дослідник вважає есерівську теорію соціалізації землі з точки зору економічної доцільності помилковою і шкідливою, оскільки вона, пропагуючи знищення приватної власності на землю, означала „... поворот до давно пройдених нижчих форм хліборобства і до зв’язаної з примітивним хліборобством примітивної земельної общини”;²⁷ з точки зору політичної вона була недалекоглядною, оскільки вела до розвалу єдиної хліборобської верстви. „Есери своєю „політичною діяльністю” підрізали морально єдину українську національну силу, яка могла була встояти проти большевизму: вони підрізали хазяйновите, хліборобське, більш чи менш земельне українське землевласницьке селянство. І ослабивши українського „пана і куркуля”, вони підготували на Україні панування „Вохри” і „комбедів”.²⁸

Критикуючи есерів, дослідник вважає, що вони не розуміли справжніх прагнень бідного і малоземельного селянства, яким була байдужа ідея соціалізації. Насправді це селянство, зазначає автор, не збиралось ні віддавати в соціалізоване землеволодіння своїх невеликих наділів, ні вимагати цього від свого багатшого сусіда. Вони хотіли тільки, щоб поміщицька земля, що віками давала їм прожиток і заробіток, „... не дісталась на власність в руки посідаючих інвентар заможніших селян, у яких, при сучасній системі їх господарства це бідне селянство прожитку і заробітку вже не мало б”.²⁹

Висновок автора щодо есерівської теорії „соціалізації” категоричний: спроба її реалізації відкрила шлях для російсько-більшовицького панування в Україні. А це панування „... стало поперек шляху національного відродження в Україні. Воно задержало національне відродження і політичну організацію того єдиного, володіючого матеріальною силою на Україні, хліборобського класу, який один тільки в стані, маючи для цього ту матеріальну силу, сотворити Українську Державу”.³⁰

Звісно, далеко не у всьому можна погодитись з автором даної праці. Надто категоричним є його зображення українських есерів і соціал-демократів як виключно здекласованих, до продуктивної праці нездатних, покалічених інтелігентів; твердження автора про те, що вони, використовуючи прагнення безземельного і малоземельного селянства володіти панською землею, хотіли створити на селі общинний стадний земельний устрій з метою захоплення над селянами політичної влади. Адже фактично у чистому вигляді принцип соціалізації землі був закріплений лише у земельному законі Центральної Ради, який діяв близько чотирьох місяців і з приходом до влади гетьмана П.Скоропадського був скасований. В добу Директорії цей закон був доопрацьований, він являв собою певний синтез принципів соціалізації і націоналізації, яка з різким полівінням селянства, особливо малоземельного, набула у нього значної популярності. До того ж у праці відсутній аналіз практичної діяльності українських урядів, в т.ч. і в період Директорії, по реалізації аграрної

реформи, немає фактологічної інформації про реакцію селянства на місцях на цю реформу.

Разом з тим, слід відзначити важливе спостереження автора: відсутність у політичних сил, що очолили розбудову Української держави, чіткої програми економічних перетворень, в т.ч. і в аграрному секторі, постійні хитання, повільність, спроби нав'язувати селянству свої програмові постулати щодо розв'язання аграрного питання без урахування настроїв різних прошарків цієї верстви. Все це безумовно послаблювало соціальну базу державницьких сил, значній мірі зумовило їх поразку в Українській революції.

Якщо Д.Донцов та В.Липинський зупинялись переважно на деяких теоретичних аспектах аграрної політики Директорії УНР, то мемуари В.Андрієвського під назвою „З минулого” цікаві, перш за все, тим, що у них, окрім теоретичних узагальнень, зроблено спробу показати реакцію сільської глибинки на цю політику. Обіймаючи за часів Директорії посаду губерньського комісара освіти на Полтавщині, він брав активну участь в її політичному житті, зокрема в діяльності місцевого відділу Національного Союзу, контактував не лише з політичними і військовими діячами різних рангів, а й з простими робітниками і селянами, бачив їх ставлення до політики Директорії, в т.ч. і в аграрній сфері. Звісно, на інтерпретацію висвітлюваних подій не могли не накласти свій відбиток політичні погляди В.Андрієвського, адже він був активним членом правої партії хліборобів – демократів, діячем, який сам себе називав людиною „... безперечно найправіших і найбільш націоналістичних переконань з цілого складу Союзу”.³¹

Зазначивши, що з приходом до влади Директорія отримала підтримку широких кіл полтавського населення, автор разом з тим підкреслює, що ця підтримка досить швидко зникає. Причину він вбачає у непослідовності, постійних хитаннях Директорії при вирішенні найважливіших питань державотворення. „Отся нерішучість, несміливість, невміння використати обставини життя для своєї цілі, незнання навіть самої цілі, відзначали нашу «демократію» ще за часів Центральної Ради... Перші ж кроки Директорії ясно підтвердили, що вона не може зріктися старих традицій”.³² Особливо обурює автора трудовий принцип, який обстоювали соціалістичні партії – УСДРП та УПСР, що визначали політичний і економічний курс Директорії і її урядів. Вважаючи, що Директорія при розбудові української державності повинна спиратись на весь народ, а не лише його найбідніші верстви, В.Андрієвський з гіркотою констатує протилежне: „Значить Директорія по системі своєї рідної сестри, небіжчиці Центральної Ради знову воліє Рафесів і Сухових замість українського несоціалістичного інтелігента й заможнішого селянина „куркуля”.³³ Як приклад, автор посилається на свою бесіду з одним із відомих українських політичних діячів – М.Міхновським, який розповів про те, що один з членів Директорії – Ф.Швець відмовлявся вступитись за хазяїв-хліборобів, які прийшли із скаргою на свавілля місцевої влади. Автор цитує негативну реакцію М.Міхновського на таку позицію Директорії, яку, судячи із змісту наступних глав праці, її автор теж засуджує: „Як хліборобами ви вирішили пожертвувати, на якого дідька обіпретесь? Хто вас боронитиме? Хто вас годуватиме? На якого бісового батька тоді й ви здалися хліборобові? Справа ясна: вони „жертвують” хліборобами, а хлібороби з тим більшим правом жертвують такою владою”.³⁴

Автор вважає помилкою спроби Директорії розв'язати аграрну проблему, спираючись на принцип соціалізації, оскільки селянина в першу чергу турбувало питання про те, чи буде він її повноправним хазяїном. „Нашого дядька, - зазначається у праці, - соціалізація видно мало вабила, без огляду на усі проповіді й переконування ріжними видами соціалістичних провідників”.³⁵ На підтвердження своєї тези автор наводить один з прикладів агітації серед селянства у Києві за закон від 18 січня 1919р., який передбачав додаткове наділення тих селян землею, які підуть до війська УНР. На зібранні присутні селяни одразу почали ставити питання про власність на землю і багато з них, почувши обіцянку, що отримані хай навіть і тільки після повернення з фронту сім десятин землі, перейдуть у повну їх власність, погоджувались стати козаками. Зазначаючи, що Директорія і так з самого початку свого існування обіцяла передати малоземельним і безземельним селянам поміщицьку землю, автор ставить закономірне питання: „Чого ж вони такою хмарою сунуть власне тепер, на сім

десятин?" І, висловлюючи свою точку зору, пише „...чи тому, що не вірять у майбутнє вивласнення, а чи тому, що їх принадує магічне „у власність”, а там іще хто його знає, чи не буде яка „комунія”?”³⁶

Критикуючи непослідовну і непевну політику Директорії в аграрній сфері, автор вважає, що прикладом розв'язання аграрної проблеми може бути ЗУНР. Селянські депутати, підкреслює автор, підходили до вирішення аграрної проблеми з державницьких позицій. При цьому він цитує виступ в Національній Раді селянського депутата Шекерика, у якому говорилось: „Землю мусять дістати селяни, але так, щоб від того і вони мали хосен, і держава не потерпіла. Вивласнення землі для соціалізації зруйнує державу і не дасть нічого селянам – ми мусимо землю мати у власність і хочемо за неї заплатити, бо знаємо, що доки не заплатимо, доти нашою не буде”.³⁷ Автор звертає увагу також ще на один момент: селянські депутати ніколи не ставили питання про безоплатну конфіскацію всіх польських поміщицьких земель, а лише земель тих, хто вороже виступав проти української державності. Саме через ці причини, відзначає В. Андрієвський, в Галичині не мала успіху пропаганда есерівської програми соціалізації, яку проповідував тут М. Шаповал.³⁸

В завершальній частині своїх спогадів В. Андрієвський, як і багато інших учасників революції 1917 – 1920 рр., висловлює свої міркування щодо причин її поразки. Однією з них він вважає догматизм соціалістів, які переважали в політичному проводі Української революції. Вони „...ніколи не розуміли своїх завдань в організації народу для блага цілого народу, цілої нації, тільки організацію части народу провадила для боротьби з другою частию тогож народу за право навіть не на владу, але на поділ чужої власності”.³⁹ Особливо яскраво, зазначає автор, цей принцип виявився у ставленні соціалістичних урядів до заможних верств селянства під час проведення аграрної реформи: їм було відмовлено в праві будувати свою державу. Це сталось ще й через те, що і Центральна Рада, і Директорія боялись приходу до влади „статочного хазяїна – трудівника”, бо розуміли, що при ньому немає місця тим політикам, які хотіли побудувати свою владу, а не державу, „...спекулюючи на класовому антагонізмі власного народу, а не бажаючи опертися на труді – на упертій, витревалій, мозольній праці, до якої звик наш „куркуль”...”⁴⁰

Висновок автора чітко узгоджується з його неприйняттям класового підходу при розв'язанні складних проблем державотворення, в т.ч. і в соціально-економічній сфері: „...Доти, доки ми будемо затемнювати нашу національну свідомість і національні ідеали всякими шкідливими класовими доктринами, доти ми лишимося лише тим, чим ми були дотепер, доти ми всі будемо погноєм для різних клас чужоземних панів, бо остання доба світової історії показала найсліпішим (крім наших релігійних сектантів), що тільки в межах власної держави народи можуть досягти найбільшого піднесення добробуту усіх своїх клас, і ніколи класовою боротьбою і класовими змаганнями не можна збудувати держави”.⁴¹

Цікавими з точки зору досліджуваної проблеми є праці одного із засновників державницького напрямку – Д. Дорошенка. Правда, через підозріле і неприхильне ставлення до нього Директорії, дослідник практично увесь період її діяльності перебував поза межами УНР. Отже, він міг судити про події, що там відбувались, лише спираючись на скупу інформацію, яку він отримував від політичних і військових діячів різного рангу, що силою обставин опинились за кордоном. Це не дало йому змоги змалювати панорамну картину діяльності Директорії, в т.ч. і в аграрній сфері. Але важливим є досить детальний аналіз автором аграрної політики українських соціалістичних партій – УПСР і УСДРП в період Центральної Ради, оскільки після її падіння, а згодом і повалення гетьманату П. Скоропадського, саме ці партії визначали політичний і соціально-економічний курс Директорії. Зокрема у першому томі своєї фундаментальної праці „Історія України. 1917 – 1923”, що вийшов друком у 1932р., дослідник зазначає, що УПСР, чия соціальну базу складало переважно селянство, при розробці планів проведення земельної реформи в Україні знаходились під впливом ідей і гасел партії російських есерів, від яких вона відокремилась. Свідченням цього впливу є запозичена у російських есерів ідея соціалізації землі. Цю ідею Д. Дорошенко вважає помилковою, оскільки українські есери не враховували того факту, що

„...ціла ідеологія рос. соц-революціонерів побудована на містичній вірі в революційність рос. селянства та його звичку до спільного володіння землею в „общині” (громаді) була зовсім чужа для українського духа”.⁴²

Увійшовши до складу уряду гетьмана П.Скоропадського, Д.Дорошенко, як колишній член УПСФ, продовжував обстоювати ідею про необхідність загальнонаціональної консолідації Української Держави. Цьому, на думку автора, мала сприяти і аграрна політика гетьмана, в основу якої був покладений принцип приватної власності на землю.

Характеризуючи аграрну реформу, задуману гетьманом, Д.Дорошенко зазначав, що вона передбачала ліквідацію великих земельних маєтків і мала на меті наділити безземельних і малоземельних селян землею за примусовий, але дешевий викуп від поміщиків. В результаті в країні мав створитись економічно сильний клас середніх селян-хліборобів, який забезпечить її міцність.⁴³ Д.Дорошенко також піддав критиці есерівську програму соціалізації землі, на яку опиралось земельне законодавство Центральної Ради, вважаючи, що вона призведе до економічного занепаду України. „Розуміється, - підкреслює автор, - про утопічне наділення землею всіх малоземельних і особливо безземельних та безгосподарних селян, як то гадала зробити Центральна Рада, не можна було серйозно думати, інакше хіба як з руїною сільського господарства і загального економічного добробуту України”.⁴⁴ При цьому він зауважував, що впровадження гетьманської аграрної реформи в життя значно ускладнювала антиурядова агітація соціалістичних партій – прибічників ідеї соціалізації. Ця агітація не лише породжувала у багатьох селян споживачькі надії „...дістати землю дурно і взагалі пожитись коштом своїх багатших сусідів”,⁴⁵ а й в цілому шкодила справі консолідації українського суспільства. Ті соціалістичні партії, які зводили поняття України тільки до безземельних і малоземельних селян, не зрозуміли, що національне українське відродження охопило всю широку хліборобську масу, і що значна її частина майбутнє України бачить в удосконаленні і будівництві, а не в руйнуванні, в дотриманні гасла: „Хапай, бери”.⁴⁶ Цієї ж помилки, зазначає дослідник у іншій своїй праці – „Мої спомини про недавнє – минуле”, припустилась при здійсненні своєї соціальної політики і Директорія. Після повалення гетьмана Директорія продовжувала втілювати в життя настанови УПСР та УСДРП, що базувались на партійному і вузьконаціоналістичному розумінні державного будівництва, ігноруванні широких верств населення, яке, не поділяючи їх соціалістичних доктрин, все ж було зацікавлене в зміцненні української державності.⁴⁷

Інший підхід до оцінки аграрної реформи Директорії УНР представлений працями діячів провідних соціалістичних партій УНР – УСДРП та УПСР, які були безпосередньо причетні не тільки до розробки її соціально-економічного курсу, а й безпосередньо втілювали його в життя. Це, насамперед, праці В.Винниченка, І.Мазепи, М.Шаповала, П.Христюка, М.Ковалевського, О.Мицюка. Праці двох останніх авторів цікаві перш за все з точки зору з'ясування генези аграрної програми українських есерів. Так, М.Ковалевський, колишній секретар продовольчих справ в уряді Центральної Ради і міністр хліборобства в уряді Б.Мартоса, як представник правого крила УПСР, у своїх спогадах „При джерелах боротьби” зазначає: „...Як позитивну програму аграрної перебудови України ми висували знану вже концепцію націоналізації землі, себто удержавлення всієї землі і створення земельного фонду української держави. При цьому пояснювали, що за рахунок удержавлення великих панських маєтків буде збільшена площа селянського землеволодіння. Ми пояснювали також, що здійснення цієї програми і соціальної реформи дасть змогу українським селянам через своїх представників повсякденно регулювати селянські наділи і творити нові форми селянського господарства”.⁴⁸ Намагаючись довести непотрібність українським селянам концепції соціалізації, яку пропагували російські есери, М.Ковалевський залякував їх тим, що її реалізація позбавить селян незалежного становища господарів і перетворить на пролетарів.⁴⁹ Хоча при уважному погляді на цитовані вище ідеї М.Ковалевського видно, що у них закладене певне поєднання, переплетіння принципів соціалізації і націоналізації.

Заслуговує на особливу увагу праця одного з провідних діячів УПСР М.Шаповала „Революційний соціалізм на Україні”, що вийшла друком у 1921р. У ній автор також торкається історії розробки українськими есерами програми аграрних перетворень в Україні, зазначаючи, що на II з’їзді УПСР у травні 1918р. у земельній справі був проголошений курс на соціалізацію землі: „... Утворення українського земельного фонду, скасування приватної власності на землю й виключення її з товарообміну, переобрання вивласнених земель без викупу й передання їх у суспільне розпорядження земельним комітетам. З’їзд прийняв „урівнюючий принцип користування землею» згідно з духом трудового права...”⁵⁰ Але автор зазначав, що на з’їзді зверталась увага на необхідність доопрацювання аграрної частини програми партії. Разом з тим, у праці автора визнавалось, що українські есери знаходились під значним впливом аналогічної російської партії і багато українських есерів вважали, що їх „...соціалізація землі це модифікація російської передільної общини”⁵¹

Особливо цікавими є розділи його праці, присвячені аграрній політиці Директорії. Адже М.Шаповал за часів Директорії входив до уряду В.Чехівського і з 26 грудня 1918р. по лютий 1919р. займав надзвичайно відповідальну для України посаду міністра земельних справ. Саме йому було дано доручення „негайно виробити проект земельної реформи з угляданням моменту і без попередніх помилок”⁵² Розроблений М.Шаповалом закон був 8 січня 1919р. затверджений Директорією, при цьому М.Шаповал відзначав, що поданий ним законопроект підтримали всі соціалістичні партії – УПСР, УСДРП та УПСС, проти виступила лише партія соціалістів-федералістів, яка дотримувалась інших принципів розв’язання аграрного питання.⁵³

Коментуючи прийнятий закон, М.Шаповал особливо зупинився на його §21. Він визначав максимальний розмір землі, який мав забезпечити трудовий характер окремого селянського господарства. Коментуючи граничну норму у 15 дес. землі, яку він вважав „головним пунктом закону”, М.Шаповал стверджував, що він виходив „з конкретних даних, по яких землі на Україні вистачило б на середню трудову норму(15 дес.). І лише в Полтавській і Подільській губерніях було б на споживчу(5 десятин)”⁵⁴ Звісно, такий підхід свідчить про те, що УПСР, одним з провідних діячів якої був М.Шаповал, намагалась втілити в життя саме своє бачення шляхів реформування аграрної сфери. В його основі лежав, перш за все, політичний, а не економічний розрахунок – забезпечити Директорії широку підтримку селянства шляхом максимального задоволення його прагнень володіти землею. Це визнавали і тодішні члени директоріанського уряду, зокрема директор департаменту земельної реформи А.Хамардюк, який зазначав, що, „жодних економічних підстав до норми 15 або 5 десятин немає. Норма 15 десятин є політичною”⁵⁵

На жаль, у лютому 1919р. в умовах значних незгод в керівних українських колах М.Шаповал залишає Україну і виїжджає за кордон на дипломатичну роботу. Тому він не міг брати участь у практичній здійсненні цієї реформи, але це не перешкоджало йому пропагувати її основні ідеї (звісно з есерівських позицій), зокрема серед галичан, про що свідчить у своїй праці В.Андрієвський.⁵⁶

Торкались проблеми реформування аграрної сфери в роки Директорії й інші визначні діячі української революції – В.Винниченко, П.Христюк, І.Мазепа. Але, будучи членами провідних політичних партій УНР – УСДРП та УПСР, які в значній мірі визначали політику Директорії, вони репрезентували і захищали саме їх політичні платформи з аграрного питання. Так, В.Винниченко, один з лідерів УСДРП, ще будучи головою Генерального Секретаріату за часів Центральної Ради, критично висловлювався про есерівську програму соціалізації землі, вважав, що свою аграрну програму „українські есери просто переписали в руських есерів, не рахуючись з відмінними від руських умовами на Україні”⁵⁷ У своїй праці „Відродження нації” він зазначає, що українське селянське господарство, на відміну від московського, з його „общинними” традиціями, мало „суто індивідуалістичну систему”⁵⁸ На думку В.Винниченка, УСДРП, хоча і поділяла есерівські ідеї про вивласнення нетрудових земель без викупу, вважало більш ефективним методом розв’язання аграрної проблеми націоналізацію землі, в чому і намагались переконати есерів. Відгомін боротьби між

соціал-демократами і есерами стосовно принципів аграрної реформи відчувається і у виступі В.Винниченка на VI Конгресі УСДРП, де голова Директорії заявив, що перетворення, які несе здійснення земельного закону від 8 січня 1919р., „де є націоналізація, і не дурно один з міністрів – есерів сказав з приводу ухвали даного закону: я мусів тут зробитись соціал – демократом”.⁵⁹

На відміну від В.Винниченка і М.Шаповала, що емігрували за кордон ще на початку 1919р., П.Христюк перебував на території УНР практично майже увесь 1919 рік і тому бачив, як на практиці реалізовувались економічні програми урядів Директорії УНР, в т.ч. і в аграрній сфері. Свої оцінки дослідник звісно дає з позицій найбільш радикальної частини УПСР – лівих есерів, в першу чергу у своїй праці „Замітки і матеріали до історії української революції”. Так, П.Христюк зайняв досить критичну позицію щодо Декларації Директорії від 26 грудня 1918р., назвавши її документом „не клясової революційної боротьби за соціалістичні ідеали”, а чистісенькою дрібно-буржуазною міщанською маніловщиною.⁶⁰ Разом з тим, на думку автора, навіть такий суперечливий документ, особливо в плані розв’язання аграрного питання, забезпечив Директорії підтримку селянства. На підтвердження цього автор наводить резолюції селянських з’їздів, що відбулись у другій половині грудня 1918р. – на початку січня 1919р.: Київського губернського, повітових в Умані, Рівному, Золотоноші, Верхньодніпровську.⁶¹ Але Директорія зволікала з розв’язанням аграрного питання, заборонила селянські з’їзди, що призвело до втрати Директорією довіри у селян, штовхнуло їх до зближення з більшовиками. Дослідник змальовує широку панораму боротьби селян за землю, зазначаючи, що Директорія значно ускладнила своє становище у боротьбі з більшовиками, втративши підтримку селян. Розкриваючи спробу одного з урядів Директорії – Б.Мартоса порозумітись весною 1919р. з повстанцями, яких очолювала ліворадикальна опозиція, П.Христюк, як і інші автори, зокрема М.Шапова, І. Мазепа, резюмує, що вона була невдалою. Одна з головних причин – непослідовна аграрна політика, нерозуміння настроїв широких селянських мас бути повноправним господарем землі.

Не обминув у своїх працях аграрну політику українських урядів доби Директорії І.Мазепа, який вийшов на авансцену всеукраїнської політики саме в період другої УНР. В першу чергу, йдеться про його фундаментальну тритомну працю „Україна в огні й бурі революції”, завершену у жовтні 1941 р. Праця була написана не по „гарячих слідах” подій, що описуються, а через кілька десятиліть по тому, що дало змогу авторові критично осмислити і виважено оцінити ці події, змалювати правдиво історичне тло епохи. Все це, як справедливо зазначає проф. В.Солдатенко, перетворює працю І. Мазепа на історіографічне явище, варте особливої уваги.⁶² Разом з тим, сучасні дослідники звертають увагу і на той факт, що далеко не всі елементи цієї праці рівнозначні, ряд подій і процесів описані у формі стислої хроніки, без широких узагальнень, з’ясування реакції на політику Директорії на місцях. Це стосується і аграрної політики Директорії та її урядів. Автор, зазначивши, що обіцянки Директорії дати селянам панську землю, позбавити їх від визиску поміщиків, забезпечили успіх антигетьманському повстанню, лише коротко повідомляє про зміст земельного закону Директорії від 8 січня 1919 р., зазначаючи при цьому, що вона спізнилась з виданням даного закону.⁶³ Так само у тезах викладений зміст рішень з аграрного питання Трудового Конгресу, напрямки аграрної політики урядів Б.Мартоса та В.Прокоповича.⁶⁴ У праці майже відсутні матеріали, що розкривали б аграрну політику власне уряду самого І.Мазепа. Проте наведені матеріали, короткі висновки автора ще раз засвідчують, що І.Мазепа, будучи одним з провідних діячів УСДРП, непорушно стояв на позиції своєї партії в земельному питанні. Ці позиції часто не поділяли не лише опоненти з правого політичного табору, а й колеги по урядовій коаліції – українські есери. Так, земельний закон Директорії від 8 січня 1919 р. І.Мазепа характеризує як „закон про націоналізацію землі”, хоча його аналіз засвідчує, що це скоріше був синтез соціал-демократичних ідей про націоналізацію і есерівських ідей соціалізації землі.⁶⁵ Справедливо засуджуючи Оскілка за антиурядовий виступ, автор одночасно не захотів побачити, що та частина відозви Оскілка, що стосувалась аграрного питання, в значній мірі відображала настрої широких селянських мас, їх прагнення

володіти землею. Директорія ж ніяк не могла визначитись щодо методів здійснення аграрної реформи, хоча вже перебувала при владі більше чотирьох місяців. Але І.Мазепа кваліфікує цю частину відозви як надто поспішну спробу „одним махом вирішити великі соціальні проблеми”, що їх поставила на порядок денний Українська революція. Бо відразу обіцялося: і землю у власність „навіки”, і видачу „документів” на право володіння землею....”⁶⁶ Хоча сам автор у II томі своєї праці, викладаючи події червня 1919 р., говорить зовсім протилежне: „Той..., хто думав відкладати рішення цих пекучих проблем („земля - селянам” – М.С.) на спокійні часи, був свідомим або несвідомим ворогом української національної революції...”⁶⁷

Про намагання І.Мазепа відстоювати виключно бачення УСДРП щодо шляхів розв’язання аграрної проблеми свідчить ставлення автора до аграрних програм, які висували партії правого політичного табору в період Кам’янецької доби. Мова йде про меморандум правої опозиції Директорії від 23 червня 1919 р., „Записку” Національно-Державного Союзу, у яких стояла вимога передати селянам землю у власність за викуп. Автор кваліфікує документи як прояви нереальної, короткозорої політики правої опозиції, яка не розуміла, що українські народні маси, зокрема селянство, не підуть до бою за національну державність, якщо не забезпечити їм соціальних здобутків революції (зокрема селянам - землю).⁶⁸ Хоча в якій формі і на яких засадах селяни отримають землю – про це у праці не йдеться. Найбільш яскравим прикладом, який засвідчує, що І.Мазепа до кінця революції залишався відвертим противником приватної власності на землю, є факт його виходу 23 червня 1920 р. з уряду В.Прокоповича, у якому автор праці займав посаду міністра земельних справ. Підставою для виходу послужила постанова уряду В.Прокоповича, у якій була підтримана пропозиція міністра фінансів Хр.Барановського про продаж державних, міських та націоналізованих земель з метою покращення бюджету. І.Мазепа вважав цю постанову грубим порушенням умов, на яких соціал-демократи погодились брати участь в уряді, і такою, що суперечила засадам аграрної політики, проголошеної в Декларації уряду В.Прокоповича від 26 травня 1920 р.⁶⁹ Слід зауважити, що останнє твердження є не зовсім коректним, оскільки І.Мазепа знав, що в Декларації була відсутня згадка про „передачу земель без викупу”, хоча, звісно, у цьому документі був зроблений лише певний крок до пошуку загальнодемократичного шляху розв’язання аграрної проблеми в країні. Однак, І.Мазепа залишив уряд, оцінивши поведінку урядових кіл як спробу знову стати на небезпечний шлях реалізації консервативно-бюрократичних концепцій.⁷⁰ Позиція І.Мазепа, І.Безпалка, Б.Мартоса була не випадковою. Вона свідчила про те, що керівництво УСДРП, пропонуючи свій шлях розв’язання аграрного питання, не змогло чи не захотіло побачити, що їх концепцію, яка до того ж до кінця революції так і не набула чітких контурів і не була зреалізована на практиці, поділяють далеко не всі селяни, що частина з них, особливо середнє та заможне селянство, бачать інші шляхи реалізації земельної проблеми.

Таким чином, аграрна політика Директорії УНР знайшла певне відображення у працях радянських і діаспорних істориків довоєнного періоду. Однак вагомість їх історіографічного доробку з досліджуваної теми не була однаковою.

Радянські історики, зокрема, дослідили певний спектр питань, пов’язаних з аграрною політикою Директорії. Позитивним моментом є залучення ними значного фактологічного матеріалу, що давало змогу повніше показати гостроту аграрної проблеми в Україні в період революції 1917-1920 рр., причини незадоволення основної маси селянства існуючою системою землеволодіння. Проте радянські історики діяли в умовах жорстких ідеологічних обмежень, в своїх дослідженнях вони спирались виключно на марксистську методологію, що не могло не позначитись на науковій повноті, цілісності сприйняття досліджуваної проблеми, а отже, і на її об’єктивній інтерпретації. Аграрна політика Директорії не стала для них предметом спеціального дослідження, а оцінки окремих її законодавчих актів в аграрній сфері не вийшли за межі усталених ідеологічних догм.

Діаспорні історики, позбавлені ідеологічних обмежень, мали змогу більш ефективно досліджувати зазначену проблему, але вона не знайшла всебічного відображення у їх працях. Історичні праці довоєнного періоду, представлені переважно спогадами і мемуарами

колишніх діячів Української революції, були позначені духом протистояння, значною партійною заангажованістю. Відтак, кожен з авторів намагався довести, що саме програма його партії по перетворенню аграрної сфери була правильною, а причини її невдачі бачили або у „кознях” політичних супротивників, або у підступній пропаганді більшовиків. Це призводило до суперечливих, часом кардинально протилежних оцінок аграрної політики Директорії. Через недостатню фактологічну базу ряд аспектів досліджуваної проблеми залишився недостатньо дослідженим. Це стосується, в першу чергу, питань про вплив найбільших російських політичних партій на генезу поглядів провідників Директорії і її урядів щодо реформування аграрної сфери, взаємовплив практики вирішення земельного питання більшовиками та керівництвом ЗУНР на темпи реформування аграрного сектору Директорією. Недостатньо досліджена реакція різних верств українського села на конкретні кроки Директорії по реформуванню аграрної сфери. Пошук відповіді на ці та інші питання продовжились в українській історіографії повоєнного періоду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К., 1954; 2. Гамрецкий Ю.М. Советская историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. – Дис... канд.ист.наук. – К., 1962; 3. Лях Р.Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917-1923 рр.). – Київ-Донецьк, 1975; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973; Хміль І.В. Трудове селянство України в боротьбі за владу Рад. – К., 1977; Верстюк В.Ф. Боротьба трудячого селянства за зміцнення влади Рад. – К., 1984; 4. Гирський Д. Дивні спроби виправдовування антидержавної політики. – Торонто, 1973; 5. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929). – К., 1995; Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К., 1997; Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918-1920 рр.). – К., 1999; 6. Сусоров С.В. Аграрне питання в Україні: причини, прояви, шляхи розв'язання (кінець ХІХ-поч.ХХст.). – Херсон, 1997; Малик Я. Земельне питання в Україні в 1917-1920 рр. // Науковий збірник Укр. вільного університету. – Мюнхен-Львів, 1995. – С.40-46; Лозовий В.С. Аграрна політика Директорії УНР// Український історичний журнал. – 1997. - №2. – С. 68-76; Кудлай І.А. Селянський повстанський рух в Україні. Рік 1919: до проблеми національно-політичної орієнтації Історіографічний нарис//Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія: Історія. Економіка. Філософія. – 2001. – Вип.5. – С.224-237; 7. Кудлай І.А. Вказана праця. – С.68; 8. Лозовий В.С. Кам'янецька доба Директорії Української Народної Республіки (червень-листопад 1919 р.): Автореф. дис... канд.іст.наук. – К., 1998; Яблонський В.Н. Директорія УНР: формування засад української державності в 1918-1920 рр.: Автореф. дис... канд.іст.наук. – К., 1998; Земзюліна Н.І. Селянське питання в Україні 1917-1918 рр. Історіографія проблеми: Автореф. дис... канд.іст.наук. – К., 1998; Ковальова Н.А. Аграрна політика українських національних урядів (1917-1921): Автореф. дис... канд.іст.наук. – К., 1999; Васковський Р.Ю. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.): Автореф. дис... канд.іст.наук. – Дніпропетровськ, 1999; Капелюшний В.П. Українська національна державність доби визвольних змагань (1917-1921 рр.): Історіографія: Автореф. дис... д-ра іст.наук. – К., 2004; 9. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине. – Вип.1. – Х., 1922; Якиманский В.А. К итогам аграрной революции в Украине. – Х., 1924; Каретникова Т. Аграрна революція на Україні // Більшовик України. – 1927. - №10; 10. Грушевський М.С. На порозі нової України. – К., 1991. – С.37; 11. Донцов Д. Підстави нашої політики. – Нью-Йорк, 1957. – С.171; 12. Там само. – С.110; 13. Там само. – С.110-111; 14. Там само. – С.111; 15. Там само. – С.189; 16. Там само. – С. 203; 17. Там само. – С.207; 18. Там само. – С.206; 19. Там само. – С.209; 20. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Нью-Йорк, 1954. – С.67; 21. Там само. – С.68; 22. Там само; 23. Там само. – С.72; 24. Там само. – С.74; 25. Див.: Там само. – С.80; 26. Там само. – С.73; 27. Там само. – С.165; 28. Там само. – С.171; 29. Там само. – С.168; 30. Там само. – С.172; 31. Андрієвський В. З минулого. – Т.П.Ч.П. – Директорія. – Берлін, 1923. – С.10; 32. Там само. – С.7; 33. Там само. – С.27; 34. Там само. – С.61-62; 35. Там само. – С.73; 36. Там само. – С.74; 37. Там само. – С.192; 38. Див.: Там само. – С.201-202; 39. Там само. – С.287; 40. Там само. – С.229; 41. Там само. – С.301; 42. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923. – Т.1. – Ужгород, 1932. – С.51; 43. Див.: Дорошенко Д. Вказана праця. – Т.2. – Ужгород, 1930. – С.83-291; 44. Там само. – С.284; 45. Там само; 46. Див.: Там само. – С.20,21; 47. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1919-1920). – Ч.4.- Мюнхен, 1969.- С.520; 48. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.246; 49. Там само. – С.245; 50. Шаповал М. Революційний соціалізм на Україні. – Відень, 1921. – С.42-44; 51. Там само. – С.133; 52. Там само. – С.137-138; 53. Там само. – С.139; 54. Там само. – С.145; 55. Лозовий В.С. Вказана праця. – С.70; 56. Див.: Андрієвський В. Вказана праця. – С.201; 57. Винниченко В. Відродження нації. – Т.1. – Київ-Відень, 1920. – С.182; 58. Там само; 59. Робітнича газета. – 1919. – 16 січня (№434); 60. Див.: Христюк П. Вказана праця. – Т.4. – Прага, 1922. – С.19; 61. Див.: Там само. – С.45-47, 146; 62. Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція: Концепція та історіографія (1918-1920). – С.61; 63. Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – У 3 т. – Т.1. – К., 2003. – С. 64, 75, 81, 85; 64. Там само. – С.145; 65. Див.: Там само. – С.75; 66. Там само. – С.152; 67. Там само. – Т.2. – С.233; 68. Там само; 69. Там само. – С.419; 70. Див.: Там само. – С. 421.